

Ганна Доманова

ЄВРОПЕЙСЬКІ ТРАДИЦІЇ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРІОД РАНЬОГО МОДЕРНУ

DOI: 10.5281/zenodo.5725432

© Г. Доманова, 2021. СС BY 4.0

Міське самоврядування на українських землях доби раннього модерну безумовно асоціюється з німецьким правом, найпоширенішим різновидом якого було маґдебурзьке. Набуваючи поширення в українських містах і селищах з XIV ст., наприкінці XVI ст. воно почало запроваджуватися в містах Лівобережжя. **Мета статті** – узагальнити та проаналізувати локаційні привілеї польських королів містам Лівобережної України, що засвідчили розвиток інституції міського самоврядування. Привілеї на маґдебурзьке право наприкінці XVI – першій половині XVII ст. отримали Переяслав, Лубни, Стародуб, Чернігів, Ніжин, Гоголів, Мглин, Миргород, містечко Липове Городище (селище Липове). Міщанство Новгород-Сіверського послуговалося королівським привілеєм, який засвідчив самоврядну традицію в місті засновану на маґдебурзькому праві. У ході військової зимової кампанії 1663 р. польський король Ян II Казимир Ваза надав привілеї на маґдебурзьке право Остру й Козельцю. **Методологічну основу** дослідження становить принцип історизму. **Методи** відповідають означеній меті, ґрунтуються на принципах об'єктивізму та науковості. У статті використані, насамперед, метод аналізу та синтезу, історико-типологічний, порівняльно-історичний методи. **Наукова новизна розвідки** полягає в тому, що вперше систематизовано та проаналізовано локаційні привілеї польських королів містам Лівобережної України, які започаткували європейську самоврядну традицію.

Висновки. Поширення маґдебурзького права в містах Лівобережної України відбулося кількома хвилями і характерна риса для більшості міст, що отримали самоврядування – це особливий прикордонний статус. Локаційні привілеї стали правовою основою і були значним поштовхом для економічного зростання міст, їхнього активного заселення. Королівські привілеї одержували міста, які знаходилися у приватному володінні, новозасновані (задля активнішої колонізації земель), а також вже існуючі населені пункти, що мали стратегічну важливість. Поширеною була практика надання конфірмацій на маґдебурґію.

Ключові слова: маґдебурзьке право, локаційний привілеї, міста Лівобережної України, самоврядування.

Міське самоврядування доби пізнього середньовіччя безумовно асоціюється з маґдебурзьким правом, яке набуло поширення в країнах Центрально-Східної Європи. Існує навіть поняття «маґдебурзька родина», входження до якої було доволі бажаним для міського населення – бюргерства, яке займалося переважно торгівлею та ремеслами.

Українські міста впродовж століть перебували в єдиному політичному, культурному та правовому просторі з містами Європи. Маґдебурзька правова традиція на західноукраїнських землях відома вже з другої половини XIII ст. через появу німецьких громад у цьому регіоні. Починаючи з XIV ст. німецьке право активно ширилося українськими містами, що перебували в складі Корони Польської, Великого князівства Литовського, а після укладення Люблінської унії 1569 р. – Речі Посполитої. У містах Лівобережної України заснування перших маґдебурґій припадає на кінець XVI – першу половину XVII ст. Відтак, маґдебурзьке право українських міст є чи не найяскравішим свідченням присутності європейського чинника в розвитку власної самоврядної традиції.

Запровадження міського самоврядування за маґдебурзьким правом, а також надання інших різновидів німецького права в історико-правовій та історичній літературі отримало назву «локація» або «локаційний процес»¹. Сучасні науковці виокремлюють правову локацію – вважалася правовою основою заснування міста або надання вже існуючому на-

¹ Див. детальніше: Гошко Т. Нариси з історії маґдебурзького права в Україні XIV–XVII ст. Львів, 2002. С. 104–138; Кобилецький М. Маґдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження. Львів, 2008. С. 119–122; Кобилецький М.М. Локація. *Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла–Ми* / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ, 2009 // *НАН України. Інститут історії України*. URL: <http://www.history.org.ua/?term=Lokatsiya>; Заяць А. До історії правової локації волинських міст XVI – першої половини XVII ст.: Локаційні привілеї у Литовській і Волинській (Руській) метриках. *Архіви України*. 2001. № 4–5 // *Офіційний веб-портал Державної архівної служби України*. URL: <https://old.archives.gov.ua/Publicat/AU/2001-4-5-4.php>.

селену пункту нового статусу, та просторову – стосувалася соціально-економічного розвитку населеного пункту, організації міського самоврядування². Основою нового правового статусу міст Речі Посполитої був так званий локаційний привілей, який гарантував поширення маґдебурзького права та інших видів німецького права на міське населення. Українська дослідниця Т. Гошко вирізняє 7 груп локаційних привілеїв: 1) королівські привілеї містам на маґдебурзьке право; 2) привілеї власникам приватних міст на маґдебурзьке право та королівські грамоти з підтвердженням їх правомірності; 3) привілеї окремим особам на вїтївство; 4) привілеї, внаслідок яких уже в межах запровадженого самоврядування уточнювалися взаємини міщан з іншими категоріями міських мешканців, представниками державного та місцевого управління, Церквою; 5) грамоти, що розширювали спектр дарованих міщанам привілеїв; 6) привілеї, які підтверджували маґдебургію; 7) привілеї, що компенсували втрати місцевої влади через використання норм маґдебурзького права³. Подібні привілеї (грамоти) міста Лівобережної України неодноразово отримували від польських королів, щойно увійшовши до складу Речі Посполитої.

Дослідження міського самоврядування за маґдебурзьким правом на Лівобережній Україні започаткував Д. Багалій⁴. Головна увага автора була зосереджена на таких містах, як Переяслав, Стародуб, Чернігів, Ніжин. Загальний огляд історії міського самоврядування на Лівобережжі містить студія М. Василенка «Право маґдебургское», вміщена в «Енциклопедическом словаре» Ф. Брокгауза та І. Єфрона⁵, а згодом перевидана⁶. Сучасна історична наука дедалі частіше акцентує увагу на самоврядних інституціях, витоки яких сягають німецьких традицій. Варто згадати узагальнюючу працю М. Кобилецького, окремий розділ якої присвячений маґдебургіям доби Гетьманщини⁷, водночас триває дослідження самоврядних інституцій окремих міст Лівобережної України⁸. У виданні «Європейські традиції міського самоврядування в Україні», зроблена спроба простежити розвиток інституції міського самоврядування від її появи на теренах України в XIV ст., у вигляді маґдебурзького права, до початку ХХІ ст.⁹

Мета нашої розвідки полягає в тому, щоб узагальнити та проаналізувати локаційні привілеї польських королів містам Лівобережної України, що засвідчили процес запровадження міського самоврядування на маґдебурзькому праві. Подібні привілеї наприкінці ХVІ – першій половині ХVІІ ст., зокрема, отримали Переяслав, Лубни, Стародуб, Чернігів, Ніжин, Гоголівка, Мглин, Миргород, Кролевець, містечко Липове Городище. Міщанство Новгород-Сіверського послуговалося королівським привілеєм, який засвідчив самовряду традицію в місті. У ході військової зимової кампанії 1663 р. польський король Ян ІІ Казимир Ваза з метою здобути прихильність місцевого населення надав привілеї на маґдебурзьке право Остру і Козельцю.

М. Кобилецький наголошує, що подібні привілеї укладали за визначеним формуляром, шаблоном, окреслюючи загальні принципи маґдебурзького права¹⁰. Водночас, варто пам'ятати, що маґдебурзьке право, поки потрапило до українських міст, зазнало певної трансформації, а враховуючи те, що міста Лівобережжя почали отримувати побідні привілеї лише наприкінці ХVІ ст., то й змістова його частина зазнала змін.

На Лівобережжі привілеї на маґдебурзьке право отримували переважно вже сформовані населені пункти, а також ті, які мали бути відновлені й заселені на городищах, де раніше існували поселення, зруйновані монголо-татарами.

² Дві складові локаційного процесу наводить М. Кобилецький. Натомість, А. Заяць, Т. Гошко виокремлюють правову локацію, просторову та утвердженні міського управління і самоврядування.

³ Гошко Т. Нариси з історії... С. 105.

⁴ Багалій Д. Маґдебурзьке право на Лівобічній Україні. *Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в ХV–ХVІІІ в.* Львів, 1904. Ч. 2. С. 386–442.

⁵ Василенко Н.П. Право маґдебургское. *Енциклопедический словарь.* Издатели Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. Санкт-Петербург, 1898. Т. 24. С. 890–896.

⁶ Василенко Н.П. Право маґдебургское. *Корпус маґдебурзьких грамот українським містам: Два проекти видань 20–40-х років ХХ століття.* Київ, 2000. С. 189–197.

⁷ Кобилецький М. Маґдебурзьке право в Україні... С. 345–362.

⁸ Кісіль І. Поширення маґдебурзького права містам Лівобережної України (кінець ХVІ – перша половина ХVІІ століття). *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць.* УНЕСЕРРВ, 2005. Вип. 19. С. 51–56; Лесик Л.В. Королівські привілеї, царські жалувані грамоти та гетьманські універсали на підтвердження маґдебурзького права Ніжинському магістрату. *Гуманітарний журнал.* 2015. № 3–4 // *Національний ТУ «Дніпровська політехніка» – відповідність Часу*. URL: https://ipt.nmu.org.ua/ua/vidavn/gj/2015_3-4/Lesyk.pdf та інші праці автора; Доманова Г.С. Маґдебургії Чернігово-Сіверщини: історіографічний аспект. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.* Чернігів, 2017. Вип. 145. Серія: Історичні науки. № 12. С. 102–113 та ін. праці.

⁹ Європейські традиції міського самоврядування в Україні. Чернігівський центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, держ. п-в, установ і орг.; Сіверський інститут регіональних досліджень; Упорядк.: В.М. Бойко. Чернігів, 2011. 84 с.

¹⁰ Кобилецький М. Маґдебурзьке право в Україні... С. 122.

Цілком слушною є думка П. Кулаковського щодо кількох хвиль поширення маґдебурзького права на схід територією України¹¹. Відтак наприкінці XVI ст., коли розпочалася бурхлива колонізація Придніпров'я і Задніпров'я, першими маґдебурзьке право на Лівобережжі отримали Переяслав, Лубни – міста, які належали приватним власникам, князям Костянтину Острозькому та Михайлу Вишневецькому. Наступна хвиля пов'язана з входженням Чернігово-Сіверщини до складу Речі Посполитої (1618 р.). У 20–30 рр. XVII ст. маґдебурзьке право отримали, зокрема, Стародуб, Чернігів, Ніжин, Мглин, Миргород.

1585 р. король Стефан Баторій на прохання переяславських міщан, а також «за жаданьем ясневельможного» київського воєводи, князя Костянтина Острозького видав Переяславу привілей на маґдебурзьке право¹². Натоді тривало відродження міста: «за Днепром городище, местце пустое, называемое Переяславль». Водночас було отримано дозвіл на будівництво замку: «позволяем менованому Костентину, князяти Острожкому, в том то Переяславлю замок збудувати, места и села людьми осажавати, в пожитках своїх вшеляких себе ширити, множити, прибавляти их водле воли и налепшого уподобанья своего уживати»¹³. Заселення Придніпров'я мало відбуватися, по-перше, через постійні напади татар, внаслідок яких існувала загроза розоренню прикордонних земель Речі Посполитої, а по-друге – через необхідність економічного розвитку цього регіону. Заразом Переяслав став центром староства, яке тримали князі Острозькі.

20 жовтня 1592 р. Сигізмунд III надав привілей на маґдебурзьке право Лубнам (здається у привілей як місто Олександрів, на честь засновника, князя Олександра Вишневецького)¹⁴. Місто знаходилося «в рочыщу Любне, а тепер названом Александрово, на властной маетности своей вечыстой, в земли Киевской, над рекою Сулою лежачом». Привілей був наданий на прохання самого князя, який уславився захисником кордонів Русі та сприяв освоєнню Задніпров'я.

Привілей Переяславу та Лубнам засвідчили, що обрання та подальше затвердження міського уряду насамперед залежало від власників міст. У Переяславі князь К. Острозький міг «обирати, фундовати и подавати и тым всем владнути»¹⁵. У привілей Лубнам зазначалася, що вибори війта та інших урядників мають відбуватися вільно, але «с потвержением пана своего зверхного»¹⁶. Основна частина змісту локаційних привілеїв стосувалася забезпечення інтересів власника. Головна увага була приділена господарським справам – податковим пільгам, а також проведенню торгів та ярмарків. У Переяславі міське населення отримало «волю» від сплати податків до державного скарбу на 30 років. Загалом, звільнення населених пунктів від сплати мит, окремих податків і зборів було поширеною практикою, важливою складовою локаційних привілеїв¹⁷. Проведення торгів і ярмарків – основні джерела підвищення соціально-економічного статусу міст. У Переяславі двічі на тиждень мали відбуватися торги й тричі на рік – ярмарки, у Лубнах – торги двічі на тиждень, а ярмарки – двічі на рік. Первинні привілеї містам лише започаткували так званий локаційний процес щодо запровадження міського самоврядування за маґдебурзьким правом.

Надаючи містам право на самоврядування, доволі часто вказувався взірець, на який слід орієнтуватися. У привілей короля Стефана Баторія Переяславу 1585 р. зазначалося, що управління за маґдебурзьким правом має здійснюватися «яко в местах наших коронных головных, то есть в Кракове и в Львове». Як приклад, ці міста, зустрічаються в привілей Лубнам¹⁸. Дуже часто таке посилання мало загальний характер. Якщо подивитися на привілей Сигізмунда III Стародубу 1620 та 1625 рр., Мглину 1626 р., то побачимо, що управління за маґдебурзьким правом мало здійснюватися за «прикладом мест наших великого князств Литовского у привилиюваных» та «прикладом інших наших міст привілейованих»¹⁹.

На особливу увагу заслуговує привілей Сигізмунда III Новгороду-Сіверському, датований 9 травня 1598 р., стосовно податкових преференцій міщанства, «осложении с них, в пользу городских доходов, пятидесяти золотых червонных, платимых ими Новгородским

¹¹ Європейські традиції міського самоврядування в Україні... С. 24–25.

¹² Маґдебурзькі грамоти містам Лівобережної України XVII–XVIII ст. (Верстка збережених аркушів). Корпус маґдебурзьких грамот українським містам: Два проекти видань 20–40-х років XX століття / упор. і автори В. Андрейцев, В. Ульяновський, В. Короткий. Київ, 2000. С. 45–47.

¹³ Там само. С. 46.

¹⁴ Там само. С. 48–49.

¹⁵ Там само. С. 46.

¹⁶ Там само. С. 48.

¹⁷ 1598 р. була прийнята сеймова Конституція, згідно якої всі новоутворені міста звільнялися від сплати податків на 8 років.

¹⁸ Маґдебурзькі грамоти містам... С. 45, 48.

¹⁹ Там само. С. 49–51, 57–62.

воеводам, и о других льготах»²⁰. Справа в тому, що серед науковців досі залишається дискусійним питання стосовно заснування в місті магдебургії. Д. Багалій припускає, що місто могло отримати право на міське самоврядування від польських королів, але згодом воно було втрачено й відновлено лише за часів гетьмана К. Розумовського.

Впродовж XVI ст. за Новгород-Сіверський (як прикордонне місто) постійно воювали Литва та Польща з Московським князівством²¹. Королівський уряд був дуже зацікавлений в сіверських землях та намагався привернути на свій бік міське населення. Показово, що в королівському привілеї новгородцям 1598 р. неодноразово наголошувалося, що тамтешні міщани вже послуговувалися магдебурзьким правом. Натомість новгородський лентвійт Себастьян Мартинович скаржився на нестачу коштів у міській скарбниці через вимушену сплату грошового податку з міста новгородським воеводам, а відтак благав віддати ці гроші – п'ятдесят золотих червонців – на міські потреби: «бил нам господарю чолом лентвійт и мещанин Новгородский, славутній Себастьян Мартинович сам от себе и иминем всех мещан тамошних права Майдеборского, прекладаючи нам, иж в том месте, яко в иных головных местах соймаки, съезды, суды земские, и гродские, и трибунальские отправуются, и часто ... не маловажных справ местцких припадает»²². Сигізмунд III звільнив новгородських міщан від сплати цього податку на користь державної казни, віддавши ці гроші «на пожиток и на потребности местские». Крім того, новгородцям дозволялося займатися броварництвом, варити солод, але обов'язково сплачувати капщизну²³ «от меду копу, от пива копу, от горілки полкопи грошей». У привілеї також наголошується на звільненні помешкань магістратських урядовців (лентвійта, бурмистрів, райців, лавників, міського писаря) та міщан від постою, «стоянья гостей на соймаках, зъздех». Отже, маємо документальну згадку, яка свідчить про наявність початкових організаційних форм міського самоврядування. Городянам було дозволено користуватися луками, сіножатями, вигонами, а на посаду війта було відведено три волоки землі. Насамкінець зазначалося, що «мещане наши Новгородские права Майдеборского при уживанью прав и волностей наданных, тых теж волностей своих ... спокойне и ни от кого ненарушене уживати мають, вечными непорушными часы»²⁴. Грамоту Сигізмунда III можна розглядати як локаційну, що розширювала спектр дарованих міщанам прав і свобод. Її зміст безумовно свідчить про процес становлення міського самоврядування за магдебурзьким правом, але через війну між Московським князівством та Річчю Посполитою, що спалахнула з новою силою на початку XVII ст., запеклу боротьбу між державами за Чернігово-Сіверщину, новгородці, ймовірно, не змогли втілити у життя даровані їм права й свободи.

Наступна хвиля поширення німецького права, що гарантувала становлення магдебургії, розпочалася в 20-х рр. XVII ст. 15 лютого 1620 р. Стародуб отримав магдебурзьке право. На початку привілею була зазначена мотивація його надання – прикордонний статус міста: «пограничное будучи, валами оточоно и добре спатреное, до того на местцу способном к оборонеположеное». Стратегічне розташування міста та бажання знайти прихильність городян спонукало королівський уряд до оформлення міської юрисдикції та творення органів міського самоврядування: «желаемо оному того зо всех мер, аби ся яко найлучшей розмножало и розширало и до оздобы иным ся местом у панствах наших найдучим ся прировниваючи, неприятелеве пограничному внечаяних небезпеченствах остовал крепко»²⁵. Було визначено коло питань щодо організації міського уряду: обрання війта (католика за віросповіданням) та інших урядовців магістрату, з обов'язковим приведенням їх до присяги; ствердження земельних пожалувань на посаду війта, бурмистрів та міського писаря; надана міська печатка та дарований герб (зображення – дуб «з гнездом орлим»)»²⁶. Мовою діловодства мала бути польська. Задля економічного процвітання городяни отримали право займатися промислами, ремеслами, торгівлею, сплачуючи відповідні податки до міської скарбниці. Надано дозвіл на зведення гостиного двору, лазні, місць для торгівлі, даровано право користування млином на р. Бабинці, сплачуючи «мостовое». З огляду на прикордонний статус міста однією з найважливіших його функцій була оборонна. Королівська влада була зацікавлена як у будівництві оборонних споруд, так і догляді за ними. Міський і замковий уряди зобов'язані були опікуватися фортифікаційними спорудами, наявною зброєю. Міщани зобов'язані були мати наготові спорядження для

²⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1863. Т. 1: 1361–1598. С. 277–280.

²¹ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Киев, 1888. Т. 1: Полк Стародубский. С. 209.

²² Акты, относящиеся к истории... С. 277.

²³ Капщизна – податок до державної скарбниці за виготовлення і продаж горілчаних виробів, меду і пива.

²⁴ Акты, относящиеся к истории... С. 279.

²⁵ Магдебурзькі грамоти містам... С. 49.

²⁶ Поняття «міський герб» і «міська печатка» впродовж XVII–XVIII ст. були тотожними.

оборони свого міста і кожного року перед обома урядами «пописоватися повини будуть» (брати участь у тренуваннях та продемонструвати свою військову підготовку)²⁷.

27 травня 1625 р. Стародуб вдруге отримав королівський привілей на маґдебурзьке право, який не є конфірмацією. Подібна практика була доволі поширеною. Аналізуючи локаційні привілеї волинських міст, А. Заяць зазначав, що причина цього, як правило, була цілком індивідуальною для кожного міського поселення, а разом вона засвідчувала складність і тривалість локаційного процесу²⁸. Серед об'єктивних причин повторної локації дослідник, зокрема, вказує на те, що попередню локацію не вдалося впровадити через несприятливі обставини. Привілей 1625 р. має певні відмінності, більш уваги приділяє організації магістратського уряду й водночас не містить жодної згадки про те, що стародубське міщанство послуговувалося вже маґдебурзьким правом. Відтак, стародубським війтом мав бути затверджений замковий староста або капітан, що наголошувало на стратегічному значенні міста, яке знаходилося на кордоні Великого князівства Литовського. Урядовці мали сповідувати римо або греко-католицьку віру, після свого обрання, як і війт, були зобов'язані скласти «урядову» присягу. Діловодною мовою впродовж 20 років мала бути польська, надалі – латинь. Стародуб отримав новий герб із зображенням святого Юрія. Змінилися земельні пожалування на посаду війта, бурмистрів та міського писаря, відбулося розширення території міста (на магістрат було затверджено 100 волок землі, проти 40 волок). Раз на рік, навесні, мав проходити ярмарок у день святого Юрія. 12 грудня 1646 р. король Владислав IV надав місту підтверджуючий привілей на маґдебурзьке право²⁹.

Переяслав свою першу конфірмацію отримав 6 жовтня 1620 р. Міщанська громада на чолі з війтом звернулася до короля з проханням «для лутчого ряду воспоможенья и сильнейшаго отпору против неприятеля корунного, с власти и верхности нашей королевской, право майдебургское поволивши дати и жалованною грамотою утвердити изволили»³⁰. Бажання міської спільноти отримати новий привілей на маґдебурзьке право могло бути пов'язане зі зміною переяславського старости (1620 р. Острозьких змінив князь Я. Заславський), натомість його прізвище в привілеї не згадується. Конфірмація фіксує надання маґдебурзького права місту 1585 р., але значно розширює та конкретизує права міщан та повноваження магістрату. Переяславським війтом був затверджений міщанин Федір Матвійович, обраний городянами. Наразі відомо, що натовді війти призначалися королівським урядом (іноді пожиттєво, але з подальшим правом на обрання) і зазвичай цю посаду обіймав капітан або староста міста, який зосереджував у свої руках військову й цивільну владу (як приклад, Чернігів, Мглин, Ніжин). Ймовірно через те, що Переяслав раніше належав князям Острозьким і вже користувався маґдебурзьким правом, маючи певну традицію організації магістратського уряду, посада війта була виборною. Останній здійснював судочинство разом із лавниками: «подам мощь посную війту тамошнему и лавникам в росправах и делах им належущих судити и радити»³¹. Якщо рішення магістратського суду не задовольняло одну зі сторін судового процесу, дозволялося апелювати до замкового уряду й лише потім до короля. У Ніжині, наприклад, ще однією проміжною апеляційною інстанцією був суд королеви Владислава³².

Щодо економічного добробуту міста, затверджувалося проведення трьох ярмарків на рік тривалістю по два тижні кожний: перший – на Великдень, другий – у вересні на свято Святого Симеона, а третій – у січні на Богоявлення. Також щотижня по понеділках і п'ятницях мали відбуватися торги. Приїжджі купці, продаючи свої товари у місті, зобов'язані були сплачувати відповідні податки до міської скарбниці. Міщанству дозволялося займатися промислами: гуральництвом, броварництвом та шинкарством. Привілей містить застереження стосовно єврейського населення, яке не підпорядковувалося магістрату, але наряду з міщанством тримало винокурні, солодовні, пивоварні. На це скаржилися городяни, що знайшло своє відображення у привілеї. З упевненістю можна говорити про конфлікт між підданими магістрату та іншими суспільними групами. Євреям заборонялося на магістратській землі володіти замиськими будинками, сіножатями, пасіками, водоймами, займатися промислами. Але, як спроба знайти компромісне рішення, євреям було дозволено вести своє господарство на магістратській землі лише за умови сплати податків³³. Переяславське міщанство звільнялися від постачання підвод на вимогу старости, а також

²⁷ Маґдебурзькі грамоти містам... С. 51.

²⁸ Заяць А. До історії правової локації волинських міст...

²⁹ Маґдебурзькі грамоти містам... С. 69–70.

³⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1878. Т. 10 (Дополнение к III тому). С. 518.

³¹ Там же. С. 519.

³² Багалій Д. Маґдебурзьке право... С. 393.

³³ Акты, относящиеся к истории... Т. 10. С. 520–522.

від повинностей на користь замкового уряду, але не повністю. З привілею видно, що вони возили селітру з місць, де її виробляли, аж до Києва³⁴.

7 березня 1633 р. на прохання міської спільноти та урядовців магістрату (війта Федора Матвійовича, бурмистра Кирила Огризковича та писаря Степана Рагдуловича) Переяслав отримав два привілеї від короля Владислава IV³⁵. Один із них розширював спектр дарованих міщанам прав. Владислав звільнив городян від сплати митного податку під час перевезення своїх товарів «яко то от воску, лою, шкур, і иностранных каких либо именем или прозваніем названних, так з Переясловля до Полщи, и в Великое князство Литовское яко і обратно, в оній город Переяславль»³⁶. На думку Д. Багалія право на безмитний провіз товарів в межах Речі Посполитої «їздити й сушею й водою з Переяслава в Литву, в Польщу – та й назад», скоріш за все, виключне право переяславських купців³⁷. За порушення цього права встановлювався штраф – 5000 золотих «польських, с которых едину часть до скарбу нашего, а другую часть обидимой стороне всяк преступник сей платити должен будет»³⁸. Інший привілеї Владислава IV, по-перше, визнавав право переяславських міщан щодо обрання війта з подальшим його королівським затвердженням; по-друге, купці, що приїздили до Переяслава в торгові дні, зобов'язані були продавати свій товар лише оптом, «аршином и фунтом не волно было продавати»; по-третє, визначалися джерела поповнення міської скарбниці, а міщанство звільнялося від обов'язку возити селітру до Києва (повинність, яка здійснюлася на користь замкового уряду). Утім, залишалася так звана «військова повинність», хоча з певними обмеженнями. Міщанство було зобов'язане приймати активну участь в обороні міста, виступати разом із війтом «і с знаменіем своїм корунним со оружіем пристойным быть, а остале в городе на обереженіе оставлять, на всякую четверть года старосте своему, ныне и впредь будущему, сказыватись и списывати должни будут»³⁹. Заразом частина міських доходів призначалася на закупівлю пороху, олова, знаряддя, ремонтних робіт на оборонних спорудах.

У 20-х рр. XVII ст. первинні привілеї на магдебурзьке право отримали Чернігів 1623 р., Ніжин, Гоголів, містечко Липове Городище – 1625 р та Мглин 1626 р. Чернігів та Мглин – прикордонні міста Чернігово-Сіверщини, що мали важливе стратегічне значення. Заселення Ніжинського городища почалося одразу після приєднання Задесення (південної Чернігівщини) до Речі Посполитої згідно з Деулінським перемир'ям 1618 р. Нове поселення, яке отримало назву Ніжин, з огляду на вигідне розташування було обрано адміністрацією Чернігово-Сіверщини як опорний пункт колонізації Задесення⁴⁰. Не пізніше 1625 р. було споруджено Ніжинський замок і того ж таки року надано магдебурзьке право. На думку О. Лазаревського, «Нежин возник среди степи, перерезанной болотистою речкою Остром»⁴¹. Місто Гоголів та містечко Липове Городище (селище Липове) перебували у приватному володінні. Власником Гоголева (входило до Київського воєводства) був Стефан Немирич – київський підкоморій та овруцький староста⁴². На його прохання 26 лютого 1625 р. було видано королівський привілеї. Липове Городище (селище у межах Чернігівського князівства) належало Остафію Баковецькому, який був «володимирським війським». З березня 1625 р. король Сигізмунд III дозволив йому на селищі Липове осадити на магдебурзькому праві місто⁴³.

Відповідно до королівських привілеїв Гоголів та містечко Липове Городище отримали право на проведення торгів і ярмарків, що були основними джерелами підвищення їх соціально-економічного статусу. У Гоголеві ярмарок мав проводитися раз на рік на свята Петра і Павла (липень місяць), а торги – щотижня по вівторках; у селищі Липове двічі на рік дозволялися ярмарки (на свята – Петра і Павла та Іоанна Хрестителя), а торги щотижня по п'ятницях. Мешканці містечок отримали дозвіл на будівництво споруд різного призначення, зокрема, ратуші, крамниць, вагів (для зважування товарів), «постригальні», лазні. Власники міст долучалися до організації міського уряду, виступали посередниками (апеляційною інстанцією) у справах правосуддя.

Призначення війтів засвідчують локаційні привілеї на магдебурзьке право Чернігову (27 березня 1623 р.), Ніжину (26 березня 1625 р.) та Мглину (26 березня 1626 р.). Відтак, чернігівським війтом був затверджений капітан (представник адміністратора Чернігово-

³⁴ Там же. С. 521–522.

³⁵ Там же. С. 524–528; Магдебурзькі грамоти містам... С. 66–67.

³⁶ Магдебурзькі грамоти містам... С. 67.

³⁷ Багалій Д. Магдебурзьке право... С. 396.

³⁸ Магдебурзькі грамоти містам... С. 67.

³⁹ Акты, относящиеся к истории... Т. 10 С. 527.

⁴⁰ Верменич Я.В., Вортман Д.Я. Ніжин. *Енциклопедія історії України: Т. 7 // НАН України. Інститут історії України*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Nizhyn_mst.

⁴¹ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Киев, 1893. Т. 2: Нежинский полк. С. 52.

⁴² Магдебурзькі грамоти містам... С. 55.

⁴³ Там само. С. 56.

Сіверщини королевича Владислава) Ян Куновський, якому доручалося організувати вибори урядовців і налагодити діяльність магістрату⁴⁴, у Ніжині – засновником міста і його першим війтом став новгород-сіверський та ніжинський хорунжий, капітан Щасний Вишль⁴⁵, у Мглині – писар Великого князівства Литовського, мглинський староста Ян Старобельський⁴⁶. У привілеях йшлося про розмежування міської землі, яке зобов'язаний був провести королівський ревизор, смоленський підсудок І. Цеханович, також означені волюти на уряди війта, бурмистрів та міського писаря⁴⁷. Міста отримали гербову печатку. Задля економічного розвитку та процвітання міщанська спільнота отримала на зразок інших магістратських міст торговельні пільги, право на проведення торгів і ярмарків, право на організацію цехового устрою тощо.

4 квітня 1623 р. король Сигізмунд III підтвердив чинність міського самоврядування в Чернігові: «ми дозволили згаданому місту мати вольності, належні йому згідно з маґдебурзьким правом; доводимо це до відомості всіх, щоб, знаючи про це, вони були впевнені у тому, що будь-кому з людей доброї поведінки, який би хотів горнутися до поселення у місті Чернігові під послушенство і добрий уряд, буде гарантована ця вольність і право»⁴⁸. Згодом місто отримало дві конфірмації: першу 4 серпня 1634 р. від короля Владислава IV, у якій частково переповідалися привілеї Сигізмунда III 1623 р., а також королівська грамота на встановлення територіальні межі магістратських володінь 1625 р.⁴⁹; другу – 1 липня 1650 р. від короля Яна Казимира⁵⁰. Ніжин отримав свій перший конфірмаційний привілей від короля Владислава IV 9 травня 1633 р.⁵¹

10 травня 1631 р. Сигізмунд III пожалував Миргороду відразу два привілеї: один на війтівство Івану Володаркові, а другий на право маґдебурзьке⁵². Миргород входив до Полтавського староства і як більшість лівобережних міст, які отримували німецьке право, мав оборонне значення.

Третя хвиля королівських пожалувань на маґдебурзьке право припала на 60-ті рр. XVII ст., коли відбувся відомий похід короля Яна Казимира на Лівобережну Україну (1663–1664 рр.). Натоді більшість українських міст добровільно перейшла на бік польсько-козацьких військ. Ян Казимир надав маґдебурзьке право Остру (26 грудня 1663 р.) та Козельцю (привілей від 29 грудня 1663 р.)⁵³. Обидва привілеї дуже схожі за змістом. Дізнаємося, що городяни Остра з другої половини XVI ст. вже отримували преференції від польських королів. Відтак із 1562 р. остерські міщани були звільнені від сплати мита «всяких товарів, риб, як сушено, так водою (привезених)». Це право їм було конфірмовано Сигізмундом III у 1595 р. Крім того, в Острі було дозволено проводити торги та двічі на рік ярмарки (один на свято Водохреща, другий – на десяту п'ятницю після Великодня (привілей датований 26 березня 1627 р.)). Щодо Козельця, привілей 1663 р. дозволяв проводити у місті аж чотири ярмарки на рік та двічі на тиждень торги. Свої перші конфірмації Остер та Козелець отримали вже від царського уряду.

Таким чином, міста Лівобережної України під час перебування у складі Речі Посполитої завдяки локаційним привілеям польських королів долучилися до самоврядних традицій на засадах маґдебурзького права. Привілеї здебільшого мали лише загальні вказівки щодо організації міського уряду або просто відсилали до норм цього права. Поширення німецького права відбулося кількома хвилями, характерною рисою для більшості міст, які отримали самоврядування, був особливий прикордонний статус. Локаційні привілеї стали правовою основою й значним поштовхом для економічного зростання міст, їхнього активного заселення. На Лівобережній Україні право заснування маґдебургії одержали міста, які перебували в приватному володінні, новозасновані (задля активнішої колонізації земель), а також вже існуючі населені пункти. Ця практика не була виключенням. Натомість конфірмації були невід'ємною частиною локаційного процесу.

⁴⁴ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, Інститут рукопису (далі – НБУВ ІР). Ф. VIII. Спр. 2320–2333. Арк. 2–6 зв. Копія.

⁴⁵ Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. *Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV–XVII ст.* / підготував до друку П. Кулаковський. Острог–Варшава–Москва, 1999. Т. 5. С. 177.

⁴⁶ Маґдебурзькі грамоти містам... С. 63

⁴⁷ Див.: Доманова Г.С. Земельна власність маґдебургії Чернігово-Сіверщини. *Сіверянський літопис*. 2018. № 5. С. 55–67.

⁴⁸ Маґдебурзькі грамоти містам... С. 54–55.

⁴⁹ НБУВ ІР. Ф. VIII. Спр. 2320–2333. Арк. 8 зв.–10 зв.

⁵⁰ Маґдебурзькі грамоти містам... С. 73–75.

⁵¹ Петровський М. Надання Ніжину Маґдебурзького права у 1625 році. *Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали*. Київ, 1928. С. 301–314.

⁵² Маґдебурзькі грамоти містам... С. 63–66.

⁵³ Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. С. 353–363; Хто й коли надав маґдебурзьке право Козельцю і Остру (універсали Я. Казимира підготував до друку та прокоментував о. Ю. Мицик). *Сіверянський літопис*. 2019. № 6. С. 64–69.

References

- Andreitsev, V., Ulianovskiy, V., Korotkiy, V. (2000). Mahdeburzki hramoty mistam Livoberezhnoi Ukrainy XVII–XVIII st. (Verstka zberezhenykh arkushiv) [Magdeburg charters to the cities of the Left Bank of Ukraine of the XVII–XVIII centuries. (Layout of saved sheets)]. *Korpus mahdeburzkykh hramot ukrainskym mistam: Dva proekty vydan 20–40-kh rokiv XX stolittia – Corpus of Magdeburg Letters to Ukrainian Cities: Two Projects of Publications of the 1920s and 1940s*. Kyiv, Ukraine.
- Zaiats, A. (2001). Do istorii pravovoi lokatsii volynskyykh mist XVI – pershoi polovyny XVII st.: Lokatsiini pryvilei u Lytovskii Volynskii (Ruskii) metrykakh [To the history of the legal location of Volyn cities of the 16th – first half of the 17th centuries: Locational privileges in Lithuanian and Volyn (Russian) metrics]. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine*, 4–5.
- Hoshko, T. (2002). Narysy z istorii mahdeburzkoho prava v Ukraini XIV–XVII st. [Essays on the history of Magdeburg law in Ukraine in the XIV–XVII centuries]. Lviv, Ukraine.
- Kisil, I. (2005). Poshyrennia magdeburzkoho prava mistam Livoberezhnoi Ukrainy (kinets XVI – persha polovyna XVII stolittia) [Distribution of Magdeburg law to the cities of the Left Bank of Ukraine (end of the 16th – first half of the 17th century)]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy: Zbirnyk naukovykh prats – Ethnic history of the peoples of Europe: Collection of scientific works*, Vol. 19, p. 51–56.
- Kobylets'kyi, M. (2008). Magdeburzke pravo v Ukraini (XIV – persha polovyna XIX st.): Istoryko-pravove doslidzhennia [Magdeburg law in Ukraine (XIV – first half of the XIX century): Historical and legal research]. Lviv, Ukraine.
- Kobylets'kyi, M.M. (2009). Lokatsiia [Location]. *Entsyklopedii istorii Ukrainy – Encyclopedia of the history of Ukraine*, Vol. 6.
- Boiko, V.M. (2011). Yevropeiski tradytsii miskoho samovriaduvannia v Ukraini [European traditions of urban self-government in Ukraine]. Chernihiv, Ukraine.
- Lesyk, L.V. (2015). Korolivski pryvilei, tsarski zhaluvani hramoty ta hetmanski universaly na pidtverdzhenia mahdeburzkoho prava Nizhynskomu mahistratu [Royal privileges, royal charters and hetmans universals to confirm the Magdeburg right to the Nizhyn magistrate]. *Humanitarnyi zhurnal – Humanities magazine*, 3–4.
- Domanova, H.S. (2017). Magdeburhii Chernihovo-Sivershchyny: istoriografichnyi aspekt [Magdeburg law of Chernihiv-Sivershchyna: historiographic aspect]. *Visnyk Chernihivskoho derzhavnoho pedahogichnoho universytetu imeni T.H. Shevchenka – Bulletin of T.H. Shevchenko Chernihiv State Pedagogical University*. Chernihiv, Vyp. 145. Seriya: Istorychni nauky, 12, p. 102–113.
- Domanova, H.S. (2018). Zemelna vlasnist magdeburhii Chernihovo-Sivershchyny [Magdeburgs land ownership of Chernihiv-Sivershchyna]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, p. 55–67.
- Mytsyk, Yu. (Comps.) (2019). Khto y koly nadav mahdeburzke pravo Kozeltsiu i Ostru [Who and when granted the Magdeburg right to Kozelts and Ostra]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, p. 64–69.

Доманова Ганна Сергіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри вєсєвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Domanova Hanna S. – candidate of Historical Sciences, docent, Department of World History and International Relations, T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Collegium» (53 Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: an_and_g@ukr.net

EUROPEAN TRADITIONS OF URBAN SELF-GOVERNMENT IN THE LEFT BANK UKRAINE IN THE PERIOD OF EARLY MODERNISM

City self-government is associated with German law, the most common of which was Magdeburg law. It was implemented in the cities of the Left Bank at the end of the 16th century, becoming widespread in Ukrainian cities and towns from the 14th century. The purpose of the article is to generalize and analyze the locational privileges of Polish kings to the cities of the Left Bank Ukraine, which testified the development of the institution of city self-government in the form of Magdeburg law. At the end of the 16th and the first half of the 17th centuries, Pereyaslav (Pereyaslav-Khmelnytsky), Lubny, Starodub, Chernihiv, Nizhyn, Gogoliv, Mglyn, Myrhorod, and the town of Lypove Horodyshe (Lypove village) received similar privileges. King of Poland Jan II Casimir Waza granted Magdeburg privileges to Oster and Kozelts during the military winter campaign of 1663. The methodological basis of the study is the principle of historicism. The methods are based on the principles of objectivism and scientificity. The article uses the method of analysis and synthesis, historical-typological, comparative-historical methods. The scientific novelty of the article is that for the first time the locational privileges of Polish kings to the cities of the Left Bank Ukraine, which start the European self-governing tradition, are systematized and analyzed. Conclusions: the spread of Magdeburg law in the cities of the Left Bank Ukraine took the form of several waves, but a characteristic feature of most cities is their special border status. Granting the Magdeburg law was to ensure economic development, and at the same time defence power. Royal privileges were given to cities that were in private ownership, newly established, for more active colonization of lands, as well as existing settlements. The practice of giving confirmations to Magdeburg law was widespread.

Key words: Magdeburg law, location privilege, cities of the Left Bank Ukraine, self-government.

Дата подання: 25 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 30 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Доманова, Г. Європейські традиції міського самоврядування на Лівобережній Україні в період раннього модерну. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 174–182. DOI: 10.5281/zenodo.5725432.

Цитування за стандартом APA

Domanova, H. (2021). Yevropeiskii tradytsii miskoho samovriaduvannia na Livoberezhnii Ukraini v period rannoho modernu. [European traditions of urban self-government in the Left Bank Ukraine in the period of Early Modernism]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 174–182. DOI: 10.5281/zenodo.5725432.

